

ПАРАФІЯЛЬНІ СВЯЩЕННИКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 рр.

О. М. Ігнатуша

Запорізький національний університет

ioleksa@ukr.net

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

Ключові слова: священник, Голодомор, національна політика, опозиція.

У статті охарактеризовано становище православних священників України в роки Голодомору. Пояснюється, чому саме священники стали основною мішенню влади серед духовних осіб і у чому полягала специфіка їхнього становища. Показано, що вони були основною ланкою духовенства, на яку ліг тягар голодоморної політики більшовиків. Прیدілено увагу аспектам регіональних особливостей тиску влади на духовну верству. Зауважується конфесійна належність православних священників, які стали об'єктом цілеспрямованого нищення влади. Підкреслюється, як ключове, прагнення Москви знищити українську політичну опозицію, невід'ємною часткою якої Кремль бачив автокефалію української церкви та незалежницькі устремління її священників. Поглиблюється розгляд порушених у сучасній історіографії питань щодо форм, масштабів і динаміки тиску влади на священників.

UKRAINIAN PARISH PRIESTS IN THE CONDITIONS OF THE HOLODOMOR OF 1932 – 1933

O. Ignatusha

Zaporizhzhia National University

Key words: priest, Holodomor, national politics, opposition.

Author describes realities of parish priests of Orthodox churches of Ukraine during the Holodomor. It is explained why the priests became the main target of the authorities and what was the specificity of their position. Author shows that they were the main part of the clergy, which bore the brunt of the Bolsheviks' starvation policy. Author paid attention to the aspects of regional features of the pressure of the authorities on the clergy. He represents specific facts about the authorities' deliberate, purposeful blocking of the social activity of priests by means of legal, economic, administrative pressure and political terror. Author determines factors of selective attitude towards priests. It is emphasized that the purposeful actions of the authorities were the determining factor for the continuation of priestly service and the preservation of their lives. The thesis is substantiated that the government's blocking of priestly ministry became one of the main reasons for the termination of the activities of religious communities. The priests' search for survival strategies is highlighted - appeals to the church leadership and state authorities, refusal of spiritual rank, social mimicry, migration. Author shows that the Orthodox denominations systematically resisted the attack on the rights of priests: the higher leadership of the churches personally appealed to the highest state authorities to protect the rights of parish priests. Author noted denominational affiliation of Orthodox priests. Moscow's desire to destroy the Ukrainian political opposition, which the Kremlin saw as an integral part of the autocephaly of the Ukrainian church and the independence aspirations of its priests, is emphasized as key. Author provides deeper examination of issues raised in modern historiography regarding the forms, scales and dynamics of government pressure on priests.

Голодомор 1932–1933 рр. – створена владою загальнонаціональна трагедія, за яку мільйони українців заплатили своїми життями і стражданнями. Вона охопила не тільки українське селянство, яке більшовицька влада примушувала до колективізації, а й робітництво, інтелігенцію. Особливо дошкульно ця трагедія вдарила по найменш захищених соціальних верствах, – кого радянська влада відверто вважала класовими ворогами, соціально чужими.

Саме такою категорією «чужаків» було духовенство та його найчисельніший прошарок – священники.

Про них, як про об'єкт Голодомору вже пішла мова у сучасній історіографії. Свідченням цьому є публікації¹ та успішний захист дисертації Т. Грузової², яка продовжила наші розвідки³, напрацювання О. Бойка⁴, А. Киридон⁵, Т. Савчук⁶ та ін. Проте питання специфіки становища православних священників у роки Голодомору ще варте додаткової уваги для осмислення глибини, конфесійних та регіональних особливостей цього ракурсу загальноукраїнської трагедії.

Зазначене завдання потребує не тільки роз-

ширення джерельної бази досліджень, якою є опубліковані та неопубліковані матеріали державних і особистих архівів, матеріали наративів (спогадів, листування), періодика, а й теоретичного осмислення цього питання. В якості джерельної бази цієї публікації використаємо не тільки опубліковані матеріали, а й раніше не включені у дослідження архівні документи, даючи цим джерелам власні інтерпретації.

Кого відносили до категорії священників? Священнослужителів християнських релігій, а у суспільстві, де традиційно переважаючою була православна віра – священнослужителів православних церков другого ступеня священства, які мали право здійснювати богослужіння і основні таїнства (за винятком хіротонії та освячення мира й антимінсу), а також, як правило, мали спеціальну духовну освіту. Тобто – основна категорія духовенства, як сільського, так і міського. За радянських умов, позначених неприхильністю державної влади до релігії і зменшення числа священнослужителів, священники зоставалися духовними осередками церковних організацій, релігійних громад. На них покладалася роль настоятелів храмів, і головних охоронців православної віри та традицій.

Тому не тільки духовний ступінь, а й відповідна ідейно-теоретична підготовка священника створювала для влади додаткове занепокоєння їх активністю. Освіта і набутий авторитет серед віруючих був підставою для особливо упередженого негативізму компартійців до священників. Додамо, що навчання в духовній семінарії або академії давало не тільки суто церковну освіту, а й знання та навички із загальноосвітніх дисциплін та господарського циклу, що зближувало священника з селянством, де він ніс духовне служіння.

Марксистська теза: «Релігія – опіум для народу» обґрунтовувала негативне ставлення більшовицької влади до священників як носіїв релігійної свідомості, прищеплювала суспільству вірус упослідженого та войовничого відношення. Відомий діяч Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) і один із перших її істориків – протоієрей Митрофан Явдась – сучасник описуваних далі подій, який зазнав репресій 1929 р. та відбував заслання на Далекому Сході, згодом написав: «В 1932–1933 роках на Україні був штучно утворений голод... Священник був ізольований від населення»⁷. Інший відомий діяч

¹ Грузова Т.С. «Контрреволюціонери в рясі»: як знищували духовенство в радянській Україні (1932–1933 рр.). Історичні і політологічні дослідження. 2020. № 1 (66). С. 68–85; Грузова Т.С. Політичний тиск державної влади на православну церкву в 1932–1933 рр.: погляд через призму усної історії. Zaporizhzhia Historical Review. 2019. Вип. 52 (1). С. 205–212. 2 Грузова Т.С. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: дис. ... д-ра філос.: 032 – Історія та археологія. Запоріжжя, 2021. 268 с.

³ Ігнатуша О.М. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави. Сумська старовина. 2003. № 11–12. С. 80–84; Ігнатуша О.М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 рр. Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 112–127.

⁴ Бойко О.В. Православна церква на Дніпропетровщині в роки Голодомору (1932–1933 рр.). Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2011. Вип. 9. С. 214–222; Бойко О.В. Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1929–1941 рр. Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: збірник статей: у 5 т. Т. 2: Держава та церква на Дніпропетровщині у 1920–х – на початку 1970–х років. Дніпропетровськ: Моноліт, 2014. С. 69–118.

⁵ Киридон А.М. Православна церква в роки голодомору. «Секретно. Не для печаті»: До 75-річчя голодомору-геноциду 1932–1933. Київ: КиМУ. 2008. С. 69–97; Киридон А.М. Релігійно-церковне життя в Україні (1932–1933 рр.). Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки». 2012. Вип. 13. С. 51–57.

⁶ Савчук Т.Г. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. 35. С. 134–138.

⁷ Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква. Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. Мюнхен; Інгольштадт: Вид-во Красвої Ради УАПЦ у ФРН, 1956. С. 20.

УАПЦ протопресвітер Демид Бурко, який пережив зі своїм народом страхіття Голодомору, так само вбачав безпосередній зв'язок між штучним голодом в Україні і репресіями проти духовенства та нищенням церкви: «Почався в Україні нечуванний у світі голод, планово створений советським урядом, щоб упокорити селян, індивідуалістів за своєю українською природою, колгоспній рабській системі... По всій Україні знов посилюються арешти останків духовенства, рівночасно з масовими арештами інтелігенції»⁸. «В самий Страсний Тиждень заарештовано ще 18 священників»⁹. «В останні місяці 1933 р. й на початку 1934 по українських містах і селах знову пройшла хвиля масових арештів духовенства»¹⁰.

Оскільки для формування необхідного більшовикам комуністичного світогляду вихідною була теза боротьби з релігією та її носіями, то священники і потрапляли першими під прес нищення «реліктів старого ладу».

Свідченням цього було прийняття владою низки нормативних актів, зокрема – постанов Рад Народних Комісарів СРСР та ЦК ВКП(б), які вимагали від священників здавання державі продовольчих продуктів (м'яса, молочних продуктів, картоплі тощо) «нарівні з куркулями» – «за підвищеною нормою, тобто подвійною проти одноосібних трудових господарств». Лише 20 квітня 1934 р. цю вимогу «пом'якшили» тим, що «служителів культу» прирівняли у цьому відношенні до селян-одноосібників¹¹. Подібний стан від початку колективізації фіксуємо й стосовно накладення на священників різноманітних платежів і зборів. Скажімо, влітку 1931 р. актив Успенської релігійної громади с. Краснопілля скаржився до Секретаріату Президії ВУЦВК, що їхнього священника Кутахова змусили придбати позику на суму 700 крб., і від усіх священнослужителів, які відвідували село вимагали придбання позик на 400 крб.¹². Священник с. Орілька Лозівського району на Харківщині М. Павлович апелював до прокуратури, що йому при наявності 11 вуликів призначили здати 30 пудів меду! А за невиконання вимоги, коли господаря не було вдома, «кон-

фіскували» все його особисте майно, фактично – пограбували житло¹³. Факти такого «продовольчого оподаткування» зафіксовано на території усієї України. Загальний розмір податків і зборів, які державна влада стягувала з духовенства у 1932–1933 рр., у загальносоюзних масштабах сягнув 168 % від розміру їхнього прибутку!¹⁴. Вважаємо, що статистичні показники по Україні були значно вищими.

У місцевостях, де зберігалася вища релігійність суспільства – регіонах з моноетнічним населенням, де були мінімізовані міграційні та урбанізаційні процеси, відношення місцевої влади до священнослужителів було більш толерантним, до певної міри нейтралізуючи негативізм партійно-радянського керівництва. Батьошку у селі добре знали, завжди зважали на його думку і позицію. За нього заступалися перед владою і його підтримували економічно. Уповноважені громади Успіння Богородиці с. Балясне Диканського району з Полтавщини (громада Української Соборно-Єпископської Церкви) писали, що не тільки своєчасно, а й наперед за весь 1932 рік заплатили всі податки та страхові внески за громаду і за священника¹⁵. Священник Сергієвської церкви с. Колодязне Дворічанського району П. Стеллецький писав, що «бригада для вивозки буряка» склала на нього акт «про приховування» буряків, *даних йому селянами «для прохарчування»* (курсив наш. – О.І.). Священника оштрафували на 100 крб, а за несплату вилучили у нього всі продукти та розпродали його майно¹⁶. Констатоване вище заступництво громади за священника було типовим явищем у регіонах з традиційною аграрною системою господарювання та усталеними традиціями громадсько-церковного життя.

Волюнтаристських дій влади зазнавали священники не тільки центрального та східного регіону України, про що свідчили наведені вище факти, а й священники півдня, півночі України. Типові приклади їх подібного становища змальовує протоієрей Микола Улович із Мелітопольщини у листі до патріаршого екзарха України архієпископа Костянтина Дьякова. Священників заарештовували, вилучали в них зерно, називаючи його «куркульським», примушували виїздити з місця

⁸ Бурко Д. Українська Автокефальна Церква – вічне джерело життя. Саут-Бавнд-Брук: Видавничий фонд Владики Мстислава, митрополита УАПЦ в діаспорі. 1988. С. 176.

⁹ Там само. С. 179–180.

¹⁰ Там само. С. 183.

¹¹ Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ), ф. 5263, оп. 1, д. 26, л. 14.

¹² Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 7, спр. 172, арк. 122.

¹³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 172, арк. 136.

¹⁴ Ігнатуша О.М. Комісія у справах культів при президіях ВЦВК РСФРР і ЦВК СРСР та її значення для України (1929–1938 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ. 2011. Вип. 31. С. 234.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 172, арк. 67–69.

¹⁶ Там само, арк. 70–72.

служіння, не дозволяли приступити до виконання служби. Представники влади ігнорували всіляке апелювання до законності, глумливо підкреслюючи, що вони є «владою на місцях»¹⁷. Голова Харківської єпархіальної церковної ради митрополит Іван Павловський скаржився до вищої урядової установи 15 червня 1931 р. на те, що Охтирський райвиконком відмовлявся реєструвати священника Української Православної Церкви (колишня УАПЦ) Кузьму Ветушко до Охтирської української парафії, мотивуючи відмову «відсутністю часу». Таким чином, парафія перебувала без священницького нагляду¹⁸.

Внаслідок масових політичних репресій і застосування адміністративного ресурсу, влада ще до кульмінації Голодомору 1932–1933 рр. досягала безпрецедентних масштабів у боротьбі з церквою. Показником цього стало припинення діяльності релігійних осередків, за умов, що самі церкви не вважалися закритими. Наприклад, на території Недригайлівського району з 1929 по березень 1932 рр. закрили лише 2 молитовних будинки, тоді як «за різними причинами» у районі «не працювало» 15 церков¹⁹. Це означало, що близько 44% церков вже не виконували свою роль. Липецький райвиконком (на Харківщині) сповіщав Президію ВУЦВК 23 березня 1932 р., що третина церков на території району «не використовується за браком служителів культу»²⁰. Олевський райвиконком, у свою чергу, повідомляв: «Всього молитовень по району 19. З них функціонує 10, не функціонує 9, з яких не функціонує за відсутністю службовців культу 8»²¹. Подібну інформацію подавали і з Кагарлицького району: «14 зараз функціонує, 6 не використовується тому, що нема службовця культу»²². З Нікопольського району писали, що поряд з діючими 11-ма молитовнями є 6, які «зараз не використовуються за різними мотивами (головним чином через те, що немає службовця культу)»²³. У Куп'янському районі картина виглядала ще більш виразно: поряд із 16 діючими молитовними будинками налічували 11 недіючих «за браком службовців»²⁴. Вражаючими були і цифри з Чернігівського району, де на 35 діючих церковних будівель у місті та районі припадало 27, що не використовувались

«за відсутністю в них службовців культу»²⁵. Подібний перелік можна продовжити. Як зрозуміло із вищенаведених фактів, репресії священників були значною мірою однією з головних підстав для припинення функціонування релігійних громад. Отже, саме блокуючи діяльність священників більшовицька влада штовхала українське громадсько-церковне життя голодного 1932–1933 рр. у стан руйнівної дестабілізації.

Голова Спілки вояків безвірників України – одержавленої громадської організації – Дмитро Ігнатюк у середині 1932 р. повідомляв, що в Україні «не функціонують, або функціонують нерегулярно» майже 50% від молитовних будинків, що діяли до революції. З цієї статистики він виводив жорстке завдання – «домогтися остаточної ліквідації у нас реакційного духовенства»²⁶.

Вилучення з громади священника, як авторитетного чинника можливої опозиції до влади, зламувало силу опору українського населення до Голодомору.

Пошук священниками способів унормування свого безправного становища передбачав, передусім, логічні кроки листовного звернення до безпосереднього церковного керівництва – благочинного або єпархіального архієрея, а також до владних державних органів – райвиконкому, прокуратури, Секретаріату Президії ВУЦВК, Комісії у справах культів при Президіях ВУЦВК РСФРР і ЦВК СРСР, голови ВУЦВК Г. Петровського і, навіть, – до самого Й. Сталіна.

Серед скарг до вищих органів з приводу переслідувань, констатуємо більш сміливу ініціативу керівництва Української Православної Церкви (УПЦ), зокрема – голови Всеукраїнської Церковної Ради (ВУЦР) митрополита Івана Павловського. ВУЦР зверталася із заявами до Адміністративної групи при ВУЦВК, наводячи факти політичних і адміністративних переслідувань священників. Подібні листи надсилало й керівництво Української Синодальної Церкви за підписом її очільника митрополита Пимена (Пєгова), долучаючи до них скарги від представників релігійних громад. Керівництво Українського екзархату РПЦ, і, зокрема, архієпископ Константин Дьяков, використовували надіслання заяв священників і уповноважених громад до згаданої державної інстанції зі своїм супровідним листом, у якому «зверталася увага на правопорушення». Збережених листів за його підписом більше, порівняно з ли-

¹⁷ Там само, арк. 144.

¹⁸ Там само, арк. 213.

¹⁹ Там само, оп. 8, спр. 124, арк. 87.

²⁰ Там само, арк. 8.

²¹ Там само, арк. 15.

²² Там само, арк. 23.

²³ Там само, арк. 130.

²⁴ Там само, арк. 73.

²⁵ Там само, арк. 173.

²⁶ Ігнатюк Д. Боротьба за атеїзм і наші теоретичні завдання. Безвірник. 1932. № 11-12. С. 16.

стами керівників інших церков, але це може бути пояснено більшою чисельністю цієї релігійної організації порівняно з іншими православними церквами України разом узятими. Масові факти, наведені у листі голови ВУЦР митрополита Івана Павловського від 17 серпня 1931 р., вражають. Йшлося про Київщину, Чернігівщину, Сумщину. Ічнянський райвиконком відмовлявся брати на облік парафіяльних священників у селах Максимівка, Парафіївка, Рожнівка. Сільради сіл Лісовичі Таращанського району, Підлипного і Великого Самбору Конотопського району залякували священників, унеможливаючи їх перебування на парафіях. Сквирський райвиконком відмовлявся зняти з реєстрації священника с. Пищики, якщо той не візьме облігацій на 300–400 крб. У селах Вінцентівка (нині – Запруддя), Розаліївка, Узин Рокитянського району священників серед ночі викликали до сільрад і тероризували їх різними погрозами тощо²⁷. Масовий характер цих переслідувань та ігнорування органами влади законних громадських прав лише готував ґрунт для більш масованого наступу, ослаблюючи потенціал опору тоталітарній системі, яка довершувала масову колективізацію. Сховатися і вижити в умовах Голодомору у глухому селі священникові виявлялося аж ніяк не легше, аніж в індустріалізованому місті.

Цілеспрямовані дії влади розривали традиційні зв'язки, руйнували системи моральних взаємовідносин під виглядом прищеплювання «нової пролетарської» культури – позбавленої національних коренів, безрелігійної. Знищувались носії релігійної системи цінностей, найвиразнішими з яких і були священники.

Зберегти інкогніто у тоталітарній державі було практично неможливим. Якщо комусь і вдавалося втаємничити чи фальсифікувати свої біографічні дані, у силу вступали такі фактори, як донос, скарга, руйнуючи надії на захист від політичних переслідувань. Тому священники наважувалися на крайнощі – відмовлялися від священницького служіння («зрікалися сану»). Українські дослідники вже неодноразово звертали увагу на сумну статистику і стрімку динаміку зречення священного сану²⁸. Цей процес розгортався синхронно зі сталінським «наступом соціалізму по всьому фронту», що вів до Голодомору.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 172, арк. 236.

²⁸ Савчук Т.Г. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. 35. С. 244–245; Грузова Т.С. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: дис. ... д-ра філос.: 032 – Історія та археологія. Запоріжжя, 2021. С. 154–156.

Стратегією виживання ставала соціальна мімікрія. Її супроводжували глибокі моральні травми людей, які змінювали спосіб життя, систему поведінки, фах. Ці травми оберталися особистими трагедіями, психічними розладами. Вони впливали й на загал віруючих, надломлювали традиційні суспільні уявлення про священника як духовну особу, деформували релігійну психологію, сіяли зневіру в ідеали християнства.

Суб'єктивні фактори дії Голодомору на священників полягали у політичній вибірковості, яку демонстрували представники влади, співвідношенні впливу різних гілок влади²⁹.

До того додавалися й особистісно-психологічні характеристики провідників голодоморної політики – авторитарність, кар'єризм тощо. Характеризуючи оподаткування духовенства 1932 р., А. Киридон слушно зазначає, що «акцію проводили через сільради, котрі часто діяли залежно від значущості особи функціонера»³⁰.

Вірогідно, що саме у цій суб'єктивній площині лежали ті випадки, коли на місцях під час Голодомору вдавалося зберегти православні храми на території окремих районів. О. Бойко стверджує, що у Кам'янському районі Дніпропетровської області впродовж 1932–1933 рр. не постраждала жодна церква, тоді як у Кривому Розі навпаки – не лишилося жодного діючого храму, а у Криворізькому районі їх зосталося тільки сім³¹.

Подолання голоду в українському селі з початком нового урожаю 1933 р. не принесло церкві і священникам бажаного припинення тиску. Влада винайшла нову технологію для блокування їхньої діяльності – «тимчасове» відібрання церковних будівель для зберігання зерна. Цей метод позбавляв священника місця служби, оскільки згідно Адміністративного Кодексу УСРР 1928 р. служіння поза храмом заборонялося. Таким чином, з другої половини 1933-го року почалася нова хвиля масового закриття церков. Нові способи припинення діяльності священників довершували нищення релігійних організацій і створювали ілюзію «безрелігійного суспільства».

²⁹ Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. С. 236–237.

³⁰ Киридон А.М. Держава–церква–суспільство: інверсна трансформація в Україні: Монографія. Рівне: РІС КСУ, 2011. С. 179.

³¹ Бойко О.В. Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1929–1941 рр. Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: збірник статей: у 5 т. Т. 2: Держава та церква на Дніпропетровщині у 1920-х – на початку 1970-х років. Дніпропетровськ: Моноліт, 2014. С. 85–86.

Таким чином, становище священника в суспільстві у роки Голодомору, його виживання виявилось залежним від багатьох факторів. Серед головних вбачаємо: 1) політичні установки влади на нищення духовенства як української національної опозиції, осердя «старого» світу, опори традиційного укладу українського села з його індивідуалістичною системою самоорганізації, 2) моральний авторитет священника як результат служіння, набутого ним життєвого досвіду, слідування християнським заповідям; 3) стан релігійності та громадсько-церковної згуртованості суспільства, збереження християнських традицій і моральних цінностей; 4) спроможність виконавців злочинних наказів партійно-державного керівництва слідувати цим наказам всупереч моральним імперативам суспільства.

Окремо варто звернути увагу на конфесійну належність священників – жертв Голодомору. На перший погляд, бачиться, що від штучного голоду потерпали священники різних православних конфесій: Української Автокефальної Православної Церкви, Української Синодальної Церкви, Української Соборно-Єпископської Церкви, а також Російської Православної Церкви в Україні, представленої її екзархатом.

За строкатою конфесійною палітрою, нерівнозначністю представлення у суспільстві окремих церков, гостротою суспільних проблем та рівнем національної свідомості суспільства тощо важко встановити особливості ставлення державної влади до названих конфесій. Офіційне листування представників державної влади з керівництвом церков протягом 1932–1933 рр. дає мало для розуміння нюансів цього ставлення. Разом із тим можемо констатувати, що там, де був більший розмах українського автокефального руху і діяли осередки УАПЦ, російська влада намагалася нанести найбільш вразливий удар по її священниках. Нищення осередків УАПЦ у зв'язку зі справою Спілки визволення України, яке відбувалося по всій Україні 1929–1930 рр., стало «зачисткою» українського національно-церковного поля, яке у найближчі роки потрапило під каток Голодомору.

Важливо звернути увагу, що застосування репресій по відношенню до священників УАПЦ (а з 1930 р. – УПЦ) зводилось, переважно, до звинувачення їх в українському націоналізмі, тоді як священникам інших церков інкримінували контрреволюційну діяльність, шпигунську роботу на користь іноземних розвідок тощо. Таким чином, мотивація влади до знищення українського священника вказувала боязнь російсько-радянськими кому-

ністами саме внутрішньодержавної, української національної опозиції. Тому і нищили українських священників. Особливо – більш активних.

Національно-політичну складову боротьби влади проти священників виразно окреслювали в умовах Голодомору пропагандисти-атеїсти. М. Новицький у передовій статті журналу «Безвірник» за серпень 1933 року жорстко критикував працівників освіти, що вони залишили поза увагою «найнебезпечніші контрреволюційні течії, як ... українська автокефальна церква, – зняряддя петлюрівщини»³².

Про зв'язок «петлюрівців» з послідовниками української автокефалії московська влада не забувала ні на мить. Вона саме його боялася як корінної небезпеки можливого унезалежнення України. Тому частиною голодоморної стратегії більшовиків і було потрібне ураження цих сил – не тільки голодом, а й політичними репресіями та пропагандистським шельмуванням. «Класовий ворог – куркуль, петлюрівець та їхня релігійна агентура в рясах і без ряс намагається з середини розкласти колгоспи та саботує виконання хлібозаготівель», – звалювала політичну відповідальність за голод в Україні Центральна рада Спілки воєвничих безвірників України. «Під виглядом релігійної проповіді контрреволюційна наволоч ширить антирадянську агітацію, використовує релігійні організації для шкідницької роботи, а молитовні для переховування розкраденого колгоспного та куркульського хліба», – добираючи максимально відразні, негативні характеристики, писав орган Центральної ради Спілки воєвничих безвірників України³³.

Дослідники доречно звертають увагу на те, що частина духовенства не тільки розуміла, а й викривала факт організації голоду партійно-державною владою, публічно висловлюючи свої погляди з цього питання. Т. Савчук привертає увагу до сміливої і промовистої заяви священника Василя Чекавського із села Сніжне Погребищенського району Вінницької області, який назвав селянам причину голоду. Він заявив принародно, що «відібраний хліб вивозять з України за кордон, тому населення голодує...»³⁴. Наводячи відповідні приклади, Т. Грузова узагальнює:

³² Новицький М. Антирелігійна робота в боротьбі на культурному фронті. Безвірник. 1933. № 14. С. 3–4.

³³ Розтрощити куркульсько-попівський саботаж хлібозаготівель. Воєвничий безвірник. Орган Центральної ради Спілки воєвничих безвірників України. Харків. 1932. 24 грудня. № 56–57. С. 3.

³⁴ Савчук Т.Г. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. 35. С. 135.

«Священники розуміли згубні наслідки політики більшовиків стосовно «викачки» хліба на селі»³⁵. Врешті джерела радянської пропаганди – журнал «Безвірник», газета «Войовничий безвірник» та інші містять багато свідчень подібних оцінок священників на причини голоду, звинувачень влади в його організації. Наприклад, характеризуючи стан справ у Ново-Водолазькому районі, відомий пропагандист Н. Дайрі зі сторінок журналу «Безвірник» зазначав наявність «чимало конкретних вказівок про посилене поширювання попами й куркульнею» тези: «у людей відбирають хліб»³⁶. Київська газета «Войовничий безвірник» повідомляла, що у селі Світільне священник «намовляє людей»: «Не здавайте насіння до їхніх гамзеїв і повісток не приймайте»³⁷. Таких свідчень джерел немало.

Саме ці факти і вказують, чому компартійна влада обрала українських священників об'єктом посиленого нищення під час масової колективізації та упокорення українського суспільства голодом 1932–1933 рр. Отож, священники перетворилися не просто у жертву мору голодом нарівні з суспільством, але й зазнавали найбільших політичних репресій, поряд з представниками політичної опозиції владі і економічно сильнішими господарниками, іменованими владою «куркулями».

Цю цілеспрямованість влади вказують рядки тез, запропонованих 15 квітня 1932 р. Київською міською радою Спілки войовничих безвірників для доповіді своїм активістам: «11. Особливу увагу релігійники звернуть на зрив 3 [третьої – О.І.] більшовицької весни, на дискредитацію колективних форм господарювання, поширюючи провокаційні, брехливі чутки про голод в колгоспах тощо... У селі Бобрик Київського району поточної засівної кампанії піп розгорнув був велику агітацію проти збирання насіння та засіву полів»³⁸. Красномовним свідченням припинення діяльності священників, які відзначилися своїм опором хлібозаготівлям, було небажання влади допускати їх до місць свого служіння після відбуття покарання. Інспектор культів ВУЦВК Г. Катунін рекомендував

«у кожному випадку подібні питання «погоджувати з відповідними органами»³⁹. Зрозуміло, що це була не та відповідь, яка б давала дозвіл на безперешкодну діяльність священникам. Вона означала посилення контролю з боку органів ОДПУ за адміністративно покараним духовенством.

Звертаючись до питання про статистику втрат священників в роки Голодомору, маємо зазначити, що у ньому ще багато нез'ясованого. Наявні цифри далекі від повноти. Про це свідчать попередні узагальнення, які зробив О. Бойко в ході регіонального дослідження⁴⁰ та Т. Грузова, проаналізувавши доступні опубліковані масиви джерел у всеукраїнському масштабі⁴¹.

Таким чином, становище священника в роки Голодомору виявилось особливо тяжким. Російсько-радянська влада в Україні розглядала його як одну з найбільших потенційних загроз своєму існуванню. Священник, найбільш масовий представник духовенства, був стрижнем і провідником некомуністичного світогляду, несумісного з радянською системою. Влада категорично не допускала будь-якої опозиції, не бачила інших варіантів, окрім знищення цієї категорії населення.

У цьому негативізмі сполучалися тоталітарні проекти соціалістичної реконструкції сільського господарства як засобу підриву української самостійності, інтернаціоналістська риторика, що камуфлювала російський централізм, і атеїстичні установки комуністів. Тому священник в умовах Голодомору 1932–1933 рр. виявився першочерговою мішенню для організаторів геноцидної політики. Цей висновок нам бачиться відповідним для усіх регіонів України, для представників усіх православних церков та різних вікових категорій священників.

Перспективами подальших розвідок у даному напрямку, на нашу думку, може стати аналіз трагедії інституту дияконів та архієреїв в умовах Голодомору та порівняльні дослідження втрат серед ієрархії, формування національної бази жертв Голодомору у середовищі духовенства як загалом, так і окремих конфесій.

³⁵ Грузова Т.С. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: дис. ... д-ра філос.: 032 – Історія та археологія. Запоріжжя, 2021. С. 134.

³⁶ Дайрі Н. Вивчення стану релігії в Ново-Водолазькому районі. Безвірник. 1933. № 14. С. 17.

³⁷ Соболева Л. Колгоспники й одноосібники штурмують 3 більшовицьку. Войовничий безвірник. Орган Київської міської ради спілки войовничих безвірників. 1932. 15 травня. №4 (40). С. 2.

³⁸ Великдень – свято контрреволюції (тези доповіді). Войовничий безвірник. Орган Київської міської ради Спілки войовничих безвірників. 1932. 15 квітня. №3 (39). С. 2.

³⁹ Ігнатуша О.М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 рр. Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 120.

⁴⁰ Бойко О.В. Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1929–1941 рр. Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: збірник статей: у 5 т. Т. 2: Держава та церква на Дніпропетровщині у 1920-х – на початку 1970-х років. Дніпропетровськ: Моноліт, 2014. С. 89.

⁴¹ Грузова Т.С. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: дис. ... д-ра філос.: 032 – Історія та археологія. Запоріжжя, 2021. С. 168, 263–266.

References

- Boiko O.V. Pravoslavna tserkva na Dnipropetrovshchyni v roky Holodomoru (1932–1933 rr.). Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati. Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu, 2011. Vyp. 9. S. 214–222.
- Boiko O.V. Represii proty pravoslavnoho dukhovenstva i viruiuchykh na Dnipropetrovshchyni u 1929–1941 rr. Mista i sela Dnipropetrovshchyni u vyri politychnykh represii: zbirnyk statei: u 5 t. T. 2: Derzhava ta tserkva na Dnipropetrovshchyni u 1920-kh – na pochatku 1970-kh rokiv. Dnipropetrovsk: Monolit, 2014. S. 69–118.
- Burko D. Ukrainska Avtokefalna Tserkva – vichne dzherelo zhyttia. Saut-Bavnd-Bruk: Vydavnychiy fond Vladyky Mstyslava, mytropolyta UAPT v diaspori. 1988. 392 s.
- Velykden – sviato kontrrevoliutsii (tezy dopovidi). Voiovnnychiy bezvirnyk. (Kyiv). 1932. 15 kvitnia. № 3 (39). S. 2.
- Hruzova T.S. «Kontrrevoliutsionery v riasii»: yak znyshchuvaly dukhovenstvo v radianskii Ukraini (1932–1933 rr.). Istorychni i politolohichni doslidzhennia. 2020. № 1 (66). S. 68–85.
- Hruzova T.S. Politychnyi tysk derzhavnoi vlady na pravoslavnu tserkvu v 1932–1933 rr.: pohliad cherez pryzmu usnoi istorii. Zaporizhzhia Historical Review. 2019. Vyp. 52 (1). S. 205–212.
- Hruzova T.S. Tserkva v Ukraini v umovakh Holodomoru 1932–1933 rr.: dys. ... d-ra filos.: 032 – Istorii ta arkhologii. Zaporizhzhia, 2021. 268 s.
- Dairi N. Vychennia stanu religii v Novo-Vodolazkomu raioni. Bezvirnyk. 1933. № 14. S. 17–20.
- Gosudarstvennyy arhiv Rossijskoj Federacii (GARF), f. 5263, op. 1, d. 26.
- Ihnatusha O.M. Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. – 30-ti rr. XX st.). Zaporizhzhia: Polihraf, 2004. 440 s.
- Ihnatusha O.M. Holodomor 1932–1933 rr. na Sumshchyni v systemi antytserkovnoi borotby derzhavy. Sumska starovyna. 2003. № 11-12. S. 80–84.
- Ihnatusha O.M. Komisiia u spravakh kultiv pry prezydiiakh VTsVK RSFR i TsVK SRSR ta yii znachennia dla Ukrainy (1929–1938 rr.). Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Zaporizhzhia: ZNU. 2011. Vyp. 31. S. 231–243.
- Ihnatusha O.M. Razom z narodom: tserkva v umovakh holodomoru 1932–1933 rr. Holodomor1932–1933: Zaporizkyi vymir. Zaporizhzhia: Prosvita, 2008. S. 112–127.
- Ihnatiuk D. Borotba za ateizm i nashi teoretychni zavdannia. Bezvirnyk.1932. № 11-12. S. 9–20.
- Kyrydon A.M. Derzhava–tserkva–suspilstvo: inversna transformatsiia v Ukraini: Monohrafiia. Rivne: RIS KSU, 2011. 216 s.
- Kyrydon A.M. Pravoslavna tserkva v roky holodomoru. «Sekretno. Ne dla pechaty»: Do 75-richchia holodomoru-henotsydu 1932–1933. Kyiv: KyMU. 2008. S. 69–97.
- Kyrydon A.M. Relihiino-tserkovne zhyttia v Ukraini (1932–1933 rr.). Slovianskyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats. Serii «Istorychni ta politychni nauky». 2012. Vyp. 13. S. 51–57.
- Novytskyi M. Antyrelihiina robota v borotbi na kulturnomu fronti. Bezvirnyk. 1933. № 14. S. 1–9.
- Roztroshchyty kurkulsko-popivskyi sabotazh khlibozahotivel. Voiovnnychiy bezvirnyk. (Kharkiv). 1932. 24 hrudnia. № 56-57. S. 3.
- Savchuk T.H. Pravoslavne dukhovenstvo v umovakh Holodomoru 1932–1933 rr. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. 2013. Vyp. 35. S. 134–138.
- Sobolieva L. Kolhospyky y odnoosibnyky shturmuiut 3 bilshovytsku. Voiovnnychiy bezvirnyk. (Kyiv). 1932. 15 travnia. №4 (40). S. 2.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv derzhavnoi vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f.1, op.7, spr.172.
- TsDAVO Ukrainy, f.1, op.8, spr.124.
- Yavdas M. Ukrainska Avtokefalna Pravoslavna Tserkva. Dokumenty dla istorii Ukrainsoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy. Miunkhen; Inholshtadt: Vyd-vo Kraievoi Rady UAPT u FRN, 1956. 228 s.